
С. І. Максимов, доктор юридичних наук,
професор Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого

Українська правова культура: ціннісний вимір

Проблема правової культури не випадково актуалізується в умовах сучасної України. Це пов'язано, перш за все, з формуванням національної правової системи і необхідністю дати відповідь на питання, що робить правову систему власне українською. Безумовно, що таким чинником виступає правова культура. По-друге, це пов'язано з процесами глобалізації та євроінтеграції, які, стираючи кордони між традиційними правовими системами національних держав, несуть загрозу втрати ними своєї національної ідентичності. Водночас основу цих процесів становить формування глобальної та європейської правової культури, у зв'язку з чим виникають питання про їх зміст та співвідношення з національними правовими культурами.

Тому зі зверненням до концепту правової культури пов'язуються сподівання на оновлення методології порівняльно-правових досліджень. Це дозволяє порівнювати не лише відносно очевидні феномени, якими є норми матеріального і процесуального права, але й менш очевидні феномени, яким є правова культура.

Категорія правової культури є доволі широкою і включає різноманітні явища духовного життя суспільства (цінності, звичаї, ідеології, концепції тощо), вона є більш придатною для правового аналізу, ніж категорія традиції. Існують правові культури (наприклад, правова культура Євросоюзу, у межах яких ще не сфор-

мувались традиції. Правову культуру можна уявити як певну смислово єдність, яка складається з правових концепцій, джерел права, правової методології і правової аргументації, легітимації права, а в більш широкому аспекті — із загальних правових цінностей і загального праворозуміння.

Таким чином, у понятті «правова культура» порівняно з поняттям «правова система» акцент зміщується з інституційних моментів на момент ціннісний. Правова культура — це перш за все момент цінностей та ідеалів. Хоча, безумовно, ці цінності та ідеали втілюються у правосвідомості, діяльності суб'єктів права, правових текстах і процедурах.

У науковій літературі й дискусіях вживається головним чином оцінне поняття правової культури, у межах якого вона розуміється як певний якісний ступінь володіння правовими процесами, ступінь відповідності цим вищим еталонам¹. Однак, перш ніж порівнювати процеси з еталоном, потрібно мати такий еталон, тому оцінне поняття правової культури є похідним від ціннісно-смислового.

Правова культура багато в чому визначає долю політико-правових реформ, реформи судової системи, нормативно-правових актів і інститутів. Від правової культури залежить, будуть вони діяти чи ні.

Які ж цінності слід віднести до родових начал української правової культури? Те, що такі цінності існують і вони відрізняються від цінностей інших правових культур, є очевидним на інтуїтивному рівні. Але проблема полягає в тому, щоб здійснити наукову експлікацію цих цінностей. Для цього слід звернутися до певних методів виявлення змістовних характеристик правової культури. Такими методами можуть бути і вивчення громадської думки, і дослідження поведінкових стереотипів, і психолінгвістичний метод. У межах останнього дуже цікавим є семантичний аналіз ключових правових понять. Наприклад, таким поняттям і водночас правовою цінністю є «свобода». Якщо основне значення англійського терміна «freedom» полягає в свободі від зовнішнього втручання і отожднюється з приватною сферою і правами людини, то російське слово «свобода» означає визволення від будь-якого утиску, яке

¹ Див.: Семитко А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс. – Екатеринбург, 1996.

відчувається як щастя¹. Слід додати, що українське слово «воля» також має таке значення, як відсутність обмежень, привілля². Проте наявність філософської категорії «свобода» певною мірою нейтралізує це анархічне за своєю природою вживання поняття³.

У контексті взаємозв'язку правової культури і громадянського суспільства важливим є метод виділення референтної групи та її якостей. Остання є еталоном для всіх інших груп у суспільстві. Для американського суспільства такою є так звана культура «білих американців-протестантів чоловічої статі». Основними рисами цієї групи є індивідуалізм, схильність до новацій, матеріальний достаток тощо. Саме ця група і конститує громадянське суспільство. Що стосується України, то такою групою, на мій погляд, є інтелігенція. Це, з одного боку, обумовлює високий статус духовних цінностей, у першу чергу цінність творчості. З іншого боку, для інтелігенції в цілому характерною є недооцінка формальної сторони права. Саме на недоліки у правосвідомості та правовій культурі інтелігенції звертав увагу Богдан Кістяківський у своїй відомій праці «На захист права», яка мала підзаголовок «Інтелігенція і правосвідомість»⁴.

На наш погляд, певну перевагу перед іншими має соціально-феноменологічний підхід, який звертає увагу на ціннісно-смысловий аспект права. У межах цього підходу розглядається взаємозв'язок і взаємний вплив правової культури і національної ідеї, а правова культура – у єдності її універсальних і специфічних рис.

Як відомо, ідея права, смысловим ядром якої є такий нормативний комплекс, як права людини, є фундаментальною ціннісною основою сучасної цивілізації. Однак світ не культурний моноліт, у ньому співіснують і взаємодіють різні культури. Тож неминуче виникає питання: чи є універсальною ідея права і як вона реалізується в межах певної культури?

¹ Див.: *Вержбицкая А.* Понимание культуры через посредство ключевых слов. – М., 2001. – С. 224, 235.

² Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 373.

³ Новий тлумачний словник української мови. – С. 256.

⁴ Див.: *Кістяковский Б. А.* В защиту права. (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. Из глубины. – М., 1991. – С. 122-149.

Нині ця проблема особливо актуальна для України, яка здійснює реформування своєї правової систем на началах невідчужуваних особистих прав і свобод. Отже, для нас важливо з'ясувати можливості і межі застосування універсальної ідеї права в українській культурі. Це питання має не лише теоретичне, але й практичне значення, оскільки правова система, що реформується, повинна, з одного боку, засновуватися на універсальних принципах права, а з другого – орієнтуватися на певну культурну або правову традицію.

У сучасній літературі у розв'язанні проблеми універсальності ідеї права розрізняють дві основні орієнтації: 1) універсалістсько-ліберальну, яка стверджує, що ідея права універсальна, вона єдина для всіх культур; 2) релятивістсько-комунітаристську, що виходить з принципу множинності і різноманітності культур і їх прагнення зберегти і захистити свою ідентичність; вона стверджує, що ідея права — не універсальна і характерна лише для західної культури, іншим же культурам вона чужа¹.

На нашу думку, ближчою до істини є позиція, яка, з одного боку, відстоює універсальність самої ідеї права, а з другого — не заперечує необхідності врахування культурно-історичної специфіки, однак відносить цю специфіку не до змісту ідеї права, а до проблеми її обґрунтування.

Право має єдиний раціональний фундамент. Воно було обґрунтоване в Новий час через найабстрактнішу свободу – свободу судження. Кант виводив можливість права з апіорної здатності судження, яка вказує, як слід судити (оцінювати) предмет, виходячи з суб'єктивної, але загальної і однакової для всіх основи. Така здатність є інтегруючою складовою справедливості, і з неї ж «виростає» автономія особистості. Визнання відповідальної самозаконності кожного розумного суб'єкта становить ідеальну основу права, його смисл, що полягає в охороні і гарантуванні моральної свободи особистості від втручання ззовні. Формула «рівність у свободі згідно з загальним законом» виражає хоча і формальне, але універсально-загальнозначуще в праві. Таким чином, універсальними моментами ідеї права чи загальнолюдськими

¹ *Апель К. -О.* Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність? // Політична думка. – К., 1994. – № 3–4.

цінностями і початками правової культури є природні, невідчужувані права людини, правова автономія індивідів у межах юридичного співтовариства, домінування права над державою тощо¹.

Для функціонування в межах певної культури право повинно бути визнане як таке, що має в ній значення і цінність, тобто вимагає виправданості. На цей процес впливають специфічні риси національного характеру («душа народу»), певна система цінностей («національна ідея»), а також пов'язані з ними особливості філософського світогляду. При цьому риси національного характеру і цінності, що поділяються більшістю народу, можуть впливати як позитивно, так і негативно на засвоєння ідеї права і формування правової культури.

Слід визнати, що доля ідеї права в українській культурі не була простою. З одного боку, в історії соціально-філософської і політичної думки ми виявляємо певний інтерес до теми права, передусім у формі обґрунтування права українського народу на політичну, економічну і культурну незалежність, з другого – у ній немає послідовної систематичної розробки цієї теми, особливо в аспекті прав окремої особи, принаймні порівняно із західно-європейською культурою вона представлена недостатньо. Чи зумовлена така ситуація лише особливостями історичної долі українського народу і при певному рівні розвитку власної державності напруженість між ідеєю права і культурним контекстом зникне сама по собі, чи ж коріння цієї напруженості лежить значно глибше, в особливостях національного світогляду і передусім національного характеру?

Що ж повинне виправдати право як таке, що має значення і цінність в українській культурі? Відомо, що в період зародження «юридичного світогляду» в Західній Європі специфічним мотивом виправданості права були для Німеччини — свобода совісті, для Франції — інтерес, для Англії — користь. Для української ж культури шлях виправдання права лежить через екзистенціальні моделі особистості як істоти, що вільно реалізується. Право може визнаватися лише як умова творчої самореалізації особистості — найважливішої цінності.

¹ Байниязов Р. С. Правосознание и российский правовой менталитет // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 39.

На формування ідеалу творчої самореалізації особистості здійснила вплив насамперед релігійно-екзистенційна «філософія серця» Г. С. Сковороди і П. Д. Юркевича, а також ліберальна філософія права М. П. Драгоманова і Б. О. Кістяківського. «У серці людини, – підкреслював Юркевич, — лежить основа того, що її уявлення, чуттєвість і вчинки одержують особливість, в якій знаходить вираз її душа»¹. Тому, на його думку, серце є осередком морального і правового життя людини.

Драгоманов відстоював концепцію суспільства, що базується на ідеї з'єднання гармонійно розвинутих особистостей. Він, як підкреслював Кістяківський, «був не лише невтомним проповідником особистих свобод; він був у певному сенсі й першим проповідником їх у Росії»². Розвиваючи ліберальні ідеї Драгоманова, Кістяківський запропонував ідеал правової особистості, яка, з одного боку, дисциплінована правом і стійким правопорядком, а з другого — наділена всіма правами і вільно користується ними³.

Важливе методологічне значення для дослідження особливостей української правової культури як міри «сумісності» українського національного характеру та ідеї права має феноменологічна концепція рис національного характеру Д. Чижевського⁴.

Перша риса — «емоціоналізм» — означає перевагу емоційно-почуттєвого елемента над раціональним (пріоритет «серця» над «головою»), що виявляється і в артистизмі української натури, і в емоційно насиченому ставленні до життя. Очевидно, що ця риса значною мірою утруднює формування правової культури, оскільки праву ближчий лад логічних міркувань. Але вона ж веде до акценту на «внутрішньому» в людині, на його моральній мотивації, і це дозволяє передбачити можливість розвитку здібності до самообмеження, до моральної автономії як «клітинки» правосвідомості.

¹ Юркевич П. Д. Философские произведения. – М., 1990. – С. 77.

² Кістяківський Б. О. Вибране. – К., 1996. – С. 279.

³ Кістяковський Б. А. В защиту права. (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. Из глубины. – С. 128.

⁴ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Мюнхен, 1983. – С. 16-20.

Друга риса — «індивідуалізм і прагнення до свободи» — є вираженням вольового начала. Але при схильності зближення свободи з рівністю «воля до свободи» веде не лише до неприйняття деспотизму (вимога обмеження влади — відмінна риса правосвідомості), але і до негативного ставлення до твердої влади взагалі, що межує з анархізмом (це робить правосвідомість майже неможливою). Прагнення до індивідуальної свободи найбільшою мірою відповідає ідеї права, тим більше, що з цією рисою пов'язується «почуття власної гідності і повага до чужої гідності». Таким чином, для української правосвідомості характерне визнання більшої цінності суб'єктивного права, безпосередньо не пов'язаного з владою, прагнення дистанціюватися від якої існує як стійка тенденція.

Третя риса — «неспокій і рухливість» — є похідним результатом взаємодії (синтезу) перших двох: емоціоналізму, з його прагненням до нових форм, і індивідуалізму, який «не хоче мати ніяких стійких міцних основ поза індивідуумом і не може відшукати їх у самому собі». В основі негативних виявів цієї риси — «шаткості», «тенденції до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм» тощо — лежить нестійкість волі: воля, керована почуттям, а не розумом, не виявляє стійкості і завзятості. Підвищена емоційність призводить до нестабільності, непослідовності вчинків, до недостатності завзятості в здійсненні повсякденної роботи у соціальному перетворенні.

Нестійкість волі корелює з невизначеністю соціального ідеалу. Даний момент є ключовим для якісної характеристики української правової культури. У цьому пункті лежить «таємниця» або початкова основа розв'язання проблеми української правової культури і визначення соціального ідеалу в цілому. Трагедійна напруженість сучасної ситуації саме і полягає в тому, що автономна (самозаконна) особистість ще не відкрита в собі кожним і не визнана в інших всіма як основа правового життя.

Тому становлення правової держави і громадянського суспільства в Україні неможливе без масового визнання безумовної цінності права і відтворення цього ставлення в повсякденній діяльності соціального суб'єкта, а також без такої трансформації соціальних інститутів, яка зорієнтувала б їх на стимулювання розвитку в людей позитивних правових якостей і блокування негативних правових якостей.